

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՄՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1991, ք, 1-2, էջ 47-63)

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Եկեղեցարանական կրկնակի տեսակետներ

Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի, որ 1602-ին սկսեալ զանազան անգամներ նստած էր Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը, եղած է ընդդիմադիր՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գործող միաբանական շարժումին կողմնակիցներուն:

Այս մտայնութեամբ, Յանդիմանադիր մը խմբագրած է, որ թէեւ անթուական՝ յայտնապէս ուղղուած է Մելքիսեդ Կաթողիկոսին, յանդիմանելով զինքը՝ Հռոմի Պապերուն հնազանդութեան դիր զրկած ըլլալուն համար: Այս թուղթին օրինակը մեզի հասած է Գ. Սրուանձտեանց Եպ.ին ձեռքով, ինչ որ վերեւ քննարկութեան ենթարկեցինք¹:

Յովհաննէս Վրդ. Ոսկանի, ճանչցուած «Խուլ» մականունով եւ Զաքարիա Վրդ. Վանեցիի դէմ՝ Կեսարացի Պատրիարքին հակոտնեայ դիրքին առանցքը՝ անոնց Եկեղեցիներու միաբանութեան հարցին նկատմամբ ըմբռնումի տարբերութիւնն է: Կեսարացիին լսելով թէ իր աշակերտն ալ, Մովսէս Կաթողիկոս, Ս. Էջմիածնի Աթոռին վրայ բարձրանալով՝ գրած է Միաբանական թուղթ, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, անոր ալ կ'ուղղէ ազդարարութեան գիրեր:

Յիշեալ նամակներէն մէկուն միայն պատառոկներ հասած են մեզի, շնորհիւ ժամանակակից Կղեմէս Կալանոսի, որ մէջբերումներ կատարած է Միաբանութիւն Հայոց... տիտղոսով երկլեզուեան գիրքին մէջ:

1. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ Գ., Թորոս Աղբար, 1855, Բ., էջ 280-293: ԱՆՊՈՅԱՃԵԱՆ Ա., «Սիոն», 1937, էջ 88-89:

Ահա անոր զլիսաւոր հատուածը. «Լուեալ եմ անախորժելի համբաւ եւ տրտմագոյն զրոյց եւ ցաւազին ասացուածս վասն Ձեր. ասեն թէ Մովսէս Կաթողիկոսն միաբան ընդ Ֆոանկաց, ուխտս եւ դաշինն եղեալ ընդ նոսա, եւ բազում թուղթս միաբանութեան յուղարկեալ առ նոսա, վասն միաբանութեան ընդ Հռոմայ Եկեղեցւոյն եւ ընդունելոյ գծողովն Քաղկեդոնի»¹. ասիկա լսելով, – կը շարունակէ Կեսարացին, – մեծ սուգի մատնուեցանք, «զոր քաւ մի՛ արասցէ զայս Տէր, որ ոչ վայել է քոյին խոհեմութեանդ, զի մի՛ սուտ լիցի պարծանք մեր որ վասն ձեր, եւ մի՛ ուրախ լիցի ի վերայ մեր՝ որ ի սկզբանէ թշնամի բնութեանս, նա որ զատոյց եւ հեռացոյց զհերձուածողսն ի ճշմարիտ եւ յուղղափառ հաւատոյ եւ ուրախ եղեւ ի վերայ նոցա»²:

Միայն եկեղեցաբանական հարցին նկատմամբ չէ Գրիգոր Վրդ. Կեսարացիի ընդդիմութիւնը, այլ նաեւ քրիստոսաբանական, Քաղկեդոնի ժողովին դաւանական բանաձեւին առնչութեամբ:

Կալանոս կը գրէ թէ Գրիգոր Կեսարացին երբ լսեց «եթէ Սրբազան Կաթողիկոսն Հայոց (Մովսէս), որ է այր առաքինի եւ ուղղափառ, առաքեաց առ սուրբ Հայրապետն Հռոմայ Ութերոս թուղթ միաբանութեան Եկեղեցւոյ իւրոյ ընդ Առաքելական սուրբ Աթոռոյն, բարկացաւ սրտմտութեամբ ի վերայ նորա, եւ գրեաց առ նա, գոռոզն, թուղթ լի մահաբեր թիւնօք եւ մոլորական վարդապետութեամբ, որոյ օրինակն էր այսպէս. «Ոմանք վկայեցին ստուգապէս թէ ասացեալ է Ռաչատուր Նուիրակղ, թէ Ֆոանկաց երկու բնութիւն անբաժանելի ասեին, եւ մեր մի բնութիւն ասելն, երկօրին ի մի տեսութիւն ունին: Ահա նոր աստուածաբանութիւն եւ կրկնակի մեկնութիւն: Եթէ այս այսպէս իցէ, ապա ուրեմն զուր են աշխատեալ առաջին սուրբ Հարքն մեր որ ընդդէմ Քաղկեդոնականացն զինեցին: Զի որ ընդդէմ ուղղափառացն ներհականայ՝ այնպիսիքն հերձուածողը կոչին: Ապա ըստ այսմ բանի, հերձուածողքն՝ ուղղափառ լինին, այսինքն Քաղկեդոնականքն, եւ ուղղափառքն՝ հերձուածող լինին, այսինքն ուղղափառ Հարքն մեր, զոր եւ քաւ լիցի այսպէս լինել»:

Կալանոսէն յիշատակուած այս նամակին վերջաւորութիւնը հետեւեալն է. «Միթէ սոքա (Հարքն մեր) ո՞չ գիտէին զմիաբանիլն ընդ Ֆոանկաց, կամ թէ զվնասն երկու բնութիւն ասելոյն ի Քրիստոս ըստ ուղղափառաց: Միթէ զայս ամենայն ո՞չ գիտէին նոցա եւ մե՞զ գիտացաք, կամ թէ մեք իմաստնագո՞յն իցեմք քան զնոսա, կամ թէ նոքա տգէ՞տք էին քան զմեզ: Զայս այսպէս ո՞չ կարեմք ասել կամ իմանալ յանդգնարար, քաւ լիցի մեզ ասել զայս կամ խորհել: Զի նոքա որ այս

2. ԿԳԵՄԼԵՍ ԿԱԼԱՆՈՍ, Միաբանութիւն Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմայ, Հտ. Բ., մասն ա., էջ 430: ԱԿԻՆԵԱՆ Զ. Ն., Ամդ, 360-361:

հաւատով եւ դաւանութեամբ կացին, թէ ի դժոխս գնալոց են՝ եւ մեք յօժարիմք ընդ նոսա գնալ»³:

Գրիգոր Կեսարացիի «Առ Էջմիածնեցիս» քուղթը

Նոյն տարիներուն, Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի գրած է ուրիշ նամակ մըն ալ, գրելով Նոյն բովանդակութեամբ, ուղղուած Էջմիածնի միաբաններուն:

Նամակը առաջին անգամ ըլլալով, ամբողջութեամբ հրատարակած է Հ. Ն. Ակինեան⁴: Թէեւ անթուական, սակայն բովանդակութենէն դատելով՝ գրուած է Մովսէս Կաթողիկոսի կենդանութեան, 1630-1633 տարիներուն մէջ եւ: Նամակին մէջ չի յիշատակուիր Մովսէս Կաթողիկոսի անունը, սակայն ակնարկները բաւական խօսու են. «Բազում անգամ խրատեցաք, բերան ի բերան ձերայնոցը առ մեզ դիպելոցդ, ի քաղաքն Կեսարիա՝ խաչատուրն, եւ ի յայլ տեղիսն՝ այլոց բազմաց, եւ թղթով եւս ծանուցաք վասն նորածեւ բանիցն եւ նոր աղանդոյն»: Գրուածքին վերջաւորութեան՝ նոյն յորդորը. «Ո՛վ սիրելիք, բազում անգամ գրով եւ յանդիմանելով, ծածուկ եւ յայտնի ծանուցի ձեզ, թէ յայդ խորթ եւ նորածեւ բանիցդ ի բաց կացէք, զի չէ՛ դա ճշմարիտ ուղղափառաց՝ այլ Քաղկեդոնականացն»⁵:

Կարծուած աղանդին վերագրումը՝ անտարակոյս Մովսէս Կաթողիկոսին եւ անոր աչակերտ խաչատուր Կեսարացիին կը հայի: Անոնց պաշտպանած տեսակէտին մասին՝ մենք անդրադարձանք նախապէս:

Գրիգոր Կեսարացիին, յուսալքուած՝ լուսամիտ Կաթողիկոսը իր տեսակէտին կապելու, այնպէս կը թուի որ կը փորձէ Էջմիածնի միաբանները շարժել Կաթողիկոսին դէմ: Թէեւ ծեր եմ, - կը գրէ անոնց, - հարկ կը զգամ խրատել, Հեղեայ յանցանքին մէջ չիյնալու համար. որովհետեւ «Թէպէտ Տէրն յետ երկու եւ երեք անգամ խրատելոյն անլուր եղելոցն՝ բարւոք զտարանջատելն վարկանէր արժան ի յօժարարոյիցն, այլ պարզամտաց եւ աղանդագուցնիցն եւ անմեղացն՝ անդու ուսուցանել, ըստ Առաքելոյն»:

Զեզի կ'ուղղեմ խօսքս, կը գրէ Կեսարացիին Էջմիածնի միաբաններուն, «վասն երեք պատճառաց. նախ՝ զիտեմ զի դուք զբարս աղաւնոյ ունիք, եւ էք միամիտք եւ ճշմարտութեան եւ բարեաց էք սիրող. երկրորդ՝ զի բազումք ի ձէնջ կատարեալ են. երրորդ՝ զի ես առաւել պարտական եմ խօսել ընդ ձեզ՝ քան զայլսն, ըստ Առաքելոյն՝

3. ԿՂԵՄԷՍ ԿԱԼԱՆՈՍ, Աճղ, էջ 77-78:

4. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Աճղ, էջ 363-371:

5. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Աճղ, էջ 363-364, 370-371:

թէպէտ այլոց չիցեմ առաքեալ, այլ դէպ ձեզ եմ, զի զվարդապետական իշխանութիւն եւ զայլ հոգեւոր պատիւս՝ կամօք մերովք եւ ի մէնջ ստացեալ էք:

«Իմացէ՛ք, սիրելիք, որ ազդ առնեմ ձեզ, զի ընդ նորաճեալ աղանդն եւ մանաւանդ դաւանութիւնդ, որ յամենայն օր ասէք յառաւօտն եւ յերեկոյն. այս Նեստորի եւ երկաբնակ Քաղկեդոնի դաւանութիւն է (...): Նախ այն է, որ ասէ, մեռեալ մարմնով եւ կենդանի աստուածութեամբ. զի ասէ Սուրբն Ներսէս ի կատարումն դաւանութեան իւրոյ, ի խոստովանիմն. «Ոչ ոմն անմահ եւ ոմն մեռեալ, զի այս երկուքն են բաժանեալ, այլ որ անմահ՝ նոյն եւ մեռեալ, եւ որ մեռեալ՝ անմահ մնացեալ»⁶:

Շահեկան էր ճշտիւ գիտնալ այն Հանգանակը կամ Դաւանութիւնը, զոր ամէն օր ըսել կու տայ Մովսէս իր միաբաններուն, զոր Նեստորական կը գտնէ Կեսարացիին:

Գրիգոր Կեսարացիին կը համարի՞ թէ Քաղկեդոնի ժողովը դաւանած ըլլայ «ոմն անմահ եւ ոմն մեռեալ» իրր երկու անհատներ, զոր կը հերքէ Ս. Ներսէս Շնորհալի «ո՛չ... ո՛չ...» ըսելով: Կեսարացիին պէտք էր նշմարել թէ Քաղկեդոնի ժողովն ալ Շնորհալիին սոյն քառեակին վարդապետութիւնը սորվեցուցած է եւ ուր չկայ ոչ մէկ նեստորականութիւն: Հաւանաբար Կեսարացիին առանց հասկցած ըլլալու «մեռեալ մարմնով եւ կենդանի աստուածութեամբ» բացատրութիւնը՝ կը շարունակէ իր թուղթը՝ գրելով. Եթէ առարկէք, - կը գրէ, - թէ նաեւ մեր նախնիքներու շատ մը գրութիւններուն մէջ կան նման բանաձեւեր, գիտցէ՛ք՝ թէ մեր սուրբ Հայրերը յաճախ սրբած են զանոնք, սակայն ասով հանդերձ՝ «ոչ գոյ գիր Հայոց»՝ ուր ոչ երեւի որոմն ի քաղկեդոնականացն», որոնք օձաճուկի նման խառնուած պղծեցին: Նաեւ Հերակլի օրերուն, 84 տարիներ՝ թիւրեցան վեց կաթողիկոսներ. ապա Կիլիկեան Լեւոն իշխանին ատեն «երկոտասան եպիսկոպոսք դաշնակից կամեցան, որոց մի էր Ներսէս Լամբրոնացի (...), կամաքարչեալ եւ ոչ կամաւ, որպէս հրամայէ Կիրակոս կոչեցեալ Պատմագիր»:

Ու դեռ կը շարունակէ. «... ի ժամանակս ի յաստիճանաւորաց Հայոց, որ չեն տունկ երկնաւորին, խլեալ ի բաց կորնչին ի գաւթէ Ս. Եկեղեցւոյ, որպէս Յոհան Մործորեցիին եւ աշակերտն Սարգսի Վարդապետի, եւ միշտ ցանեն զորոմն չարացն. որպէս ի մերում ժամանակի՝ անիծեալ Նիկիոյն Լեհցի եւ չնծեր չնովհաննէս Սուլքն Կ. Պոլսեցի»: Նոյնը «գանխլարար» կը ցանեն Զահկեցիները, որոնք մեր լեզուին ծանօթ՝ 500 գիրք ցրուած են, եւ շատեր տեսած եմ, տգէտներ, որոնք զանոնք կը պահեն Ս. Գիրքերուն հետ»⁷:

6. ԱԿԻՆԵԱՆ Է. Ն., Ամդ, էջ 364-365:

7. ԱԿԻՆԵԱՆ Է. Ն., Ամդ, էջ 366-367:

Ապա դառնալով ինքն իր անձին՝ Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի նկատել կու տայ ըսելով. Մի՛ կարծէք թէ անոնց խաբեպատիր կերպերը միայն ձեզ պղտորած են, մեզ եւ ուրիշ կատարեալ անձեր ալ զրգած են եւ «որ տասն տարով ընդունեն եմք միամտութեամբ», բայց Աստուծոյ ողորմելով եւ ճշմարտաբան անձերու ձեռքով՝ ձերբազատուեր ենք այդ չար կրօնքէն եւ աղանդէն:

Գրիգոր Վրդ. շահեկան խոստովանութիւն մը կ'ընէ՝ իր խոոված հոգեվիճակը թարգմանող. կը խոստովանի թէ տասը տարի «միամտութեամբ» ընդունած է Եկեղեցւոյ ողջամիտ քրիստոսաբանութիւնը, որ խորքին մէջ նոյնն էր Մովսէս Կաթողիկոսի եւ Նաչատուր Վրդ. Կեսարացիի դաւանած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատքին:

Այդ տասը տարիները ակնարկ են այն ժամանակամիջոցին՝ որ Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի անցուց դարուն երկրորդ Լուսաւորիչ ճանչցուած՝ Սրապիոն Ուռհայեցիին մօտ, որուն աւանդած վարդապետութենէն՝ աւելի ուշ ձերբազատուած ըլլալը, կ'ըսէ, շնորհիւ «ճշմարտաբան անձանց»: Իրապէս, Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցին ալ կը վկայէ թէ Կեսարացին իր աշակերտութեան շրջանին «ժամանակ մի ապստամբ եկաց» իր Վարդապետէն, այսինքն Սրապիոն Ուռհայեցիէն, «վասն իւր խստապարանոց եւ գոռոզ բարուցն», բայց յաջորդաբար հնազանդած է «եւ էառ ի նմանէ գաւազան»⁸:

Սիրելիներ, - կը շարունակէ Կեսարացին՝ էջմիածնի միաբաններուն ուղղած նամակին մէջը, - հաւատքի գիտութիւնը գժուարին է, «կատարելոցն է գիտելի՝ շնորհիւն Աստուծոյ»: Այսպէս, Դուկաս Լոռեցին ճշտած է՝ ինչ որ որոմացաններ մուծած են Ներսէս Լամբրոնացիի «ի Մեկնիչ աղօթիցն, - այսինքն Մեկնութիւն Պատարագի գիրքին մէջը, - որ սուտ է եւ խորթ եւ ո՛չ է Ներսեսի»:

Այս շփոթութեան հեղինակը, - կը գրէ Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի, - Տրապիզոնցի Կիրակոս արեղան է, որուն հայրը յոյն է եւ մայրը հայր, որ այրի մնալով՝ տղան կրթել տուած է Հայոց քով: Արեղայ եղած՝ Սիսի Պետրոս Կաթողիկոսին մօտ կ'երթայ: Միշտ կը գովէ Քաղկեդոնի հաւատքը, եւ կ'ազդէ նաեւ Կաթողիկոսին վրայ, որ զինքը կը խրատէ, բայց ի դերեւ, եւ կը հեռացնէ իրմէ: Երուսաղէմ կ'երթայ, ուր նոյնը կը քարոզէ ու շատեր կը շփոթէ, «զի էր վերին երեւակայութեամբն հայ եւ կրօնաւոր առաքինի, եւ ներքին մարդովն եւ խորհրդով՝ երկաբնակ եւ քաղկեդոնիկ»: Երուսաղէմի մէջ Գրիգոր Վրդ. Բուքին կ'իմացնեն, եւ սա կը նշուի զինքը⁹:

Իսկ թէ Ներսէս Լամբրոնացի «կամաքարչեալ եւ ոչ կամաւ», ինչպէս կ'ուզէ Կեսարացին, Լեւոն Ա. Թազաւորին օրով, հակառակ իր

8. ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Անդ, էջ 368:

9. ԱՄՍՏՈՒՆԻ Կ., ԺԷ. դարու երեսիկի վարդապետներ, Վենետիկ, 1989, էջ 52-57:

համոզումներուն հաւանած ըլլայ վարդապետական խնդրի մը շուրջ, բաւական առասպելական կը թուի:

Հարկ է զիտել տալ որ ոեւէ եկեղեցական մատենագիր չէ կարելի կոչել «Սուրբ Հայր»: Եկեղեցի մը, որ Նուիրապետական կազմով օժտուած է եւ ունի առաքելական աւանդութիւն, գիտակից է թէ իր հարազատ դաւանանքը կը հայելանայ՝ նախ եւ առաջ իր պաշտամունքի զիրքերուն, աղօթքներուն եւ շարականներուն մէջ: Ողջամիտ աստուածաբաններուն համար՝ անխախտ սկզբունք եւ կանոն է «Կանոն աղօթքի՝ կանոն է հաւատքի»: Ապա նաեւ իր ժողովական վճիռներուն եւ իր լուսամիտ Հայրապետներուն, Եկեղեցիէն՝ Եկեղեցի ուղղուած դաւանական թուղթերուն կամ կոնդակներուն մէջ: Ասոնք են որ Եկեղեցւոյ մը ապրումը կը հայելացնեն:

Երբ Մովսէս Կաթողիկոս 17 Օգոստոս 1626ին կը գրէր Ուրբանոս Ը. Պապին, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցիին քրիստոսաբանական դաւանանքը խորքին մէջ տարբեր չէր Հռոմի Եկեղեցիին հաւատքէն, եւ երբ 1632ին իր ուրիշ մէկ թուղթին մէջ կը գրէր թէ «Հաւատով կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եմք», հարազատօրէն կը թարգմանէր իր Եկեղեցիին հաւատքը՝ այս անճառելի խորհուրդին մասին, այնպէս՝ ինչպէս ան կը հայելանայ վերոյիշեալ Եկեղեցիին վաւերական ապրումին մէջ: Այսպիսի խոր գիտակցութեան մը թելադրանքին տակ է որ հոգ տարած է Մովսէս Կաթողիկոս՝ ջնջել այն ինչ որ միակ արատը եղած էր հայ պաշտամունքին, «Ով հրաշալի նախահարք» շարականին վերջին երեք յաւելեալ տունները: Մենք այս մենագրութեան մէջ արդէն մատնանշած ենք Մովսէսի հովուական այս խոհականութիւնը:

Մովսէս Կաթողիկոս յեցած էր վարդապետական հաստատ ժայռի վրայ, ընդհանուր Եկեղեցիներէն առհասարակ ընդունուած: Զայն սորված էր Սրապիոն Ուռհայեցի իր վարդապետէն: Գրիգոր Կեսարացի մեղադրանքի իր թուղթին մէջ, երբ Մովսէս Կաթողիկոսին կ'առաջարկէ, իբր դաւանական հեղինակութիւն, վարդապետներ՝ որոնք պարզապէս եկեղեցական մատենագիրներ են, անով իսկ ցոյց կու տայ թէ իր աստուածաբանական գիտութիւնը խախտու է: Ան կը թուարկէ Օձնեցին, զոյգ Ստեփանոս Սիւնեցիները, Սարգիս Վարդապետը, Տարօնեցի Պօղոս, Մխիթար Գօշ, Յովհան Որոտնեցի ու Գրիգոր Տաթեւացին, եւ ապա կ'աւելցնէ թէ «մեք նոցա եմք հետեւողք»¹⁰:

Նախ եւ առաջ ասոնց մէջէն Օձնեցին, առաջին կարգի վրայ, չի՝ ձայնակցիր Կեսարացիին: Կորովարիբ Զամչեանէ ետք՝ Աւգերեանն ալ Օձնեցիին Յաղագս Նրեւութեանց ճառին հրատարակութեամբ, 1816ին, Փարիզի ձեռագրատան մէջէն լոյս հանելէ ետք, հայ մատենագրութեան մէջ անոր վարդապետութեան մասին ծաւալած մշուշը փարատեցաւ: "

Մնացած անունները յարգելի մատենագիրներ են, որոնք իրենց ժամանակին մէջ ծառայած են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Բայց անոնց գրութեանը, բոլորը անխորի, ներքին չէ ընդունիլ իբր Հայաստանեայց Եկեղեցիի հարազատ վաւերական վարդապետութիւն, մանաւանդ այն գրութեանը՝ որոնք բորբոքուն հակաճառութեան առիթով գրուած են:

Այսպիսի վերապահում անոնց երկերուն հանդէպ, ո՛ր միայն ներքին՝ այլ հարկաւոր է, քննական ճշգրտութեան պահանջ: Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ոչ մէկ մատենագիր ազատ եղած է այսպիսի քննական հակակշիռէ, ոչ իսկ աշխարհահռչակ, տիեզերական տաղանդներ, ինչպէս Որոգինէս եւ ուրիշ շատեր:

Կը թուի որ Գրիգոր Կեսարացին, իր իսկ խոստովանութեան վկայութենէն դատելով, մոլորած է իրմէ թուարկուած այդ եկեղեցական մատենագիրներուն անտառին մէջ, փոխանակ նայելու Հայաստանեայց Եկեղեցիին ուղղափառ դաւանանքը հայեւացնող վճիտ աղբիւրին, ինչպէս իր կաթողիկոսը՝ Մովսէս Տաթեւացին եւ ժամանակակից ուրիշ վարդապետներ:

Հայ եկեղեցական մատենագիրներուն գրութեանը կրնան շահեկանութիւն ունենալ՝ իբր աստուածաբանական տեսակէտներ, բայց ո՛չ իբր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վաւերական աղբիւրներ:

Մովսէս Կթղ. Հայ հոգեւորականի տիպար

Հ. Ն. Ակիւնեան իր մենագրութեան մէջ կը գծէ Մովսէս Կաթողիկոսին նկարագիրը, ամփոփելով ժամանակակից անձերու ցիրուցան վկայութիւնները, որոնք կը մատնանշեն Հայրապետին բարեմասնութիւններուն այլեւայլ կողմերը¹¹:

Անոնցմէ ոմանք դուրս կը ցայտեցնեն Մովսէսի մարդկային բարեմասնութիւնը, ուրիշներ՝ ներքին, առաքինական, հոգեւոր մարդու, ինչպէս Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեան՝ իր ներբողեան ճառին մէջ, Մովսէսի մահէն յետոյ տարի յետոյ, կը շեշտէ անոր սրբակենցաղ վարքը, անոր երկնային բարեխօսութիւնը հայցելու. «Բարեխօսութեամբ սուրբ Հայրապետիս, Տէր, այց առա՛ տառապեալ ազգիս»¹²:

Կը խորհինք թէ Տաթեւացիին հայ Եկեղեցւոյ վերանորոգութեան զանազան մարզերուն մէջ գլուխ հանած գործունէութիւնը եւ արդիւնքները, - շինարարական, կրթական, մշակութային, վանականութեան, եկեղեցական կարգապահութեան, գերիներու ազատագրումի, - ինքնին

11. Ակիւնեան Հ. Ն., Աճղ, էջ 145-152:

12. Ակիւնեան Հ. Ն., Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեան, Վիեննա, 1933, էջ 195-196:

բաւական են ցայտեցնելու լրիւ այս Հայրապետին ոչ միայն վաստակը՝ այլ նաեւ հոգեւորականի բարեմասնութիւնները, եւ անմահացնելու անոր յիշատակը պատմութեան մէջ:

Բայց Մովսէս Տաթեւացիին այդ բարոյական ու կրօնական վերանորոգութեան գործէն զատ կը փայլի Ժէ. դարու առաջին տասնամեակներուն՝ իբրեւ առաջին եւ անգերազանցելի վերանորոգողը Արեւելահայքի աղօթատեղիներուն:

Այս մասին Ալիշան կը յիշէ Մովսէս Տաթեւացիի աշակերտներէն՝ Երեմիա Կարճաւանցիին վկայութիւնը, գրուած 1625-1626 տարիներուն. «յորում փայլէ վարդապետս մեր Տէր Մովսէս քաջ ըրբունին... , յԱթոռոյն Ստաթէի, որ այժմ կոչի Տաթեւ, որ լուսաւորէ զազգս Հայոց, եւ ժողովեալ կրօնաւորական դասս եւ նորոգեաց զվանորայս եւ զԱնապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց»¹³:

Զաքարիա Վրդ. Վաղարշապատեցի, աշակերտ Մովսէս Կաթողիկոսի, անգրադառնալով իր Վարդապետին անձին՝ կը գրէ. «Լուսատու ակն հոգւոյս եւ զանգիւն մարգարիտն, զջահն անշիջանելի եւ զաստղն անշամանզաղելի, որ ՈՂԸ (1629) թուին Կաթողիկոսս, զԱթոռն սուրբ ի յաղբիւսաց ի վեր առեալ՝ հաւասար արար երկնից»։ Այնուհետեւ չորս տարիներ ալ ապրեցաւ, կը գրէ, եւ 1633ին իբր անմուտ արեգակ՝ անստուեր լուսաւորներու մէջ անցաւ¹⁴:

Ստեփանոս Վրդ. Լեհացին, Մովսէսի մահէն զար մը ետք՝ կը գրէ. «Մովսէս Կաթողիկոսն ուղղափառ եւ մաքրակենցաղ, նստեալ զամս երկս եւ կէս, Մայիսի ԺԵ (15) փոխի յաստեացս: Սա զբազում գերիս, որք բազմացեալ էին ի ժամանակս պատերազմաց՝ ազատեաց, զեկեղեցիս նորոգեաց եւ վարդապետութեամբ լուսաւորեաց»¹⁵:

Բայց անհունօրէն աւելի խօսուն է նոյն ինքն Մովսէս Կաթողիկոսի վկայութիւնը, սրբազան գոհունակութեամբ մը յայտնուած, իր շինարարական գործունէութեան մասին: Ան կը բացատրէ այս բանը՝ իր իսկական ծաւալով, երբ 19 Օգոստոս 1632ին կը գրէ Ուրբանոս Ը. Պապին, թէ Աստուծոյ բարութեան նշանը երեւցաւ մեր Կաթողիկոս ընտրութեան օրը, «զի քաղցրացոյց զսիրտ թագաւորաց եւ իշխանաց եւ դատաւորաց ի վերայ մեր եւ ի վերայ սրբոյ Եկեղեցւոյ, տալով... հրամ(ան...) վասն շինելոյ եւ նորոգելոյ, որ եւ եղեն իսկ ի մաղթանաց ձերոց սուրբ աղօթից, որ շինեցաք (եկեղեցիս երեւ)ք հարիւր կամ չորս հարիւր, եւ նորոգեցաւ մեծ սուրբ եկեղեցին»՝ որ շինեալ էր ի Տրդատայ եւ ի Գրիգորիսէ մեր Լուսաւորէն»¹⁶:

13. ԱԼԻՇԱՆ Զ. Ղ., Սիսուան, էջ 277ա-բ:

14. ԱԼԻՇԱՆ Զ. Ղ., Հայկարան Ը. (ձեռագիր), էջ 991:

15. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՑԻ, Անդ, էջ 174-175:

16. ԱՄՍՏՈՒՆԻ Զ. Կ., Ոսկան Վրդ. Երեւանցի, էջ 271:

Նրեսուն կամ քառասուն եկեղեցիներու նորոգութիւնը միայն պիտի բաւէր՝ որպէսզի «Շինող» կամ «Շինարար» անուանուէր Մովսէս. հոս տասնապատիկ աւելիին խօսք կ'ըլլայ:

Անշուշտ բոլոր արժանիքը միայն Մովսէսի չի վերագրուիր, այլ բոլոր վարդապետներուն, եկեղեցականներուն գործակցութեան ու աշխարհիկ բարերարներու առատաձեռնութեան. բայց այն անձը որ այդ բոլոր ուժերը հաւաքեց իր շուրջ՝ եղաւ Մովսէս:

Յակոբ Վրդ. Կեսարացիին իր Մովսէս Կաթողիկոսի եւ Գրիգոր Մեծ Վարդապետի Ողբին մէջ, 1635ին, զուգակշիռ մը հաստատել փորձած է ժէ. դարու առաջին կէսին փայլող այս զոյգ հոգեւորականներուն միջեւ: Զուգակշիռ մը՝ աւելի քան երբեք բռնազբօսիկ, արգասիք աւելի գրիչին համակրանքին՝ հանդէպ Կեսարացի Պատրիարքին, որու թոռը կ'ըլլար ինքը, քան թէ զոյգ այդ հոգեւորականներուն միջեւ իշխող նմանութեան¹⁷:

Մովսէս փայլեցաւ Հայոց Եկեղեցիին վերականգնելով, մասնաւորապէս Արեւելահայքի մէջ, թէ՛ նիւթապէս, թէ՛ մշակոյթով, թէ՛ բարոյապէս, թէ՛ հոգեւորապէս. Եկեղեցիներուն միջեւ քարոզեց սէր եւ մշակեց քրիստոնէական հաղորդակցութիւն:

Գրիգոր Կեսարացիին, ընդհակառակը, հետապնդեց Հայ Եկեղեցի մը՝ փակուած ինքնիր պատեանին մէջ, անհաղորդ, գրեթէ թշնամական միւս Եկեղեցիներուն հանդէպ: Նոյն իսկ Հայաստանեայց Եկեղեցիի չըջանալին մէջ, Պոլիս իր Պատրիարքութեան տարիներուն, այլամերժ կեցուածք մը որդեգրած էր մայրաքաղաքը ժամանող հայ զանգուածներուն հանդէպ, որոնք գաւառներուն մէջ Զաւալիներուն կոտորածէն ու աւարառութենէն ճողպարած ու կողոպտուած՝ հոն կը հասնէին տասնեակ հազարներով: Ծանօթ եւ Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցիէն պատմուած խափանարարութեան զրուագները՝ Կեսարացիի կողմէ գործուած անոնց հանդէպ, ինչպէս նաեւ Ազարիա Վրդ. Սասնեցիին դէմ յարուցած խռընդոտները, երբ սա, 1598–1599 տարիներուն, Սասունի կոտորածէն մազապուրծ տարաշխարհիկ եղած Պոսփորի ասիական ափունքը, Կուռլայի բարձունքը, ծրագրած էր Միաբանական վանք մը հիմնել, եւ Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք փոխանակ օգնելու՝ արդելք հանդիսացած էր:

Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոսի մահը

Հ. Ակինեան զանազան աղբիւրներ օգտագործելով կը ճշտէ Մովսէսի մահուան թուականը, 21–31 Մայիս 1633, չորս տարի եւ չորս ամիս կաթողիկոսութենէ ետք:

17. Ա.Կիսնսն Հ. Ն., Ամդ, էջ 142–143:

Մովսէս Կթղի նօտարը, Ղազար Քհչ. (վիճ. 1636), ճշգրիտ կու տայ մեզի մահուան տարին, ամիսը եւ օրը (1633, Մայիս, Գշ.), «յորում գիշերն զաւի զգնեոյր... եղեւ վախճան մեծ Կաթողիկոսին Հայոց՝ Տէր Տէր Մովսէսի, երկրորդ Լուսաւորչի, ամաց իրրեւ յիսուն եւ հնգից, կացեալ յԱթոռ Հայրապետութեան ամս չորս: Էած խաւար Հայկազեան տոհմի եւ եթող մեզ սուգ անմխիթարելի, յորոյ ծրող սորա՝ նորին նօտար էի»¹⁸:

Առաքել Դավրիժեցի կը գրէ թէ հոգեվարքի պահուն իր սնարը հաւարուած էին «Եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ երեւելի արք, նաեւ Թահմազդուլի խան, որդին Ամիրզունայ խանին», որ բարեկամութեամբ կապուած էր Մովսէս Տաթեւացիին, առաջին պահէն իսկ՝ որ զինքը ճանչցած էր: Մահամերձ Կաթողիկոսին երբ կը հարցնեն. «Մեք բոլոր աշխարհ զքեզ ընտրեցաք, եւ այժմ դու զո՞վ ոք եւ ընտրես՝ ընդունելի է մեզ»: Հայրապետին պատասխանը կ'ըլլայ. «Եւ զՓլիպպոս Վարդապետն կամիմ»¹⁹:

Մովսէս Կաթողիկոս կը վախճանի Երեւան, Ս. Անանիա Առաքելի Անապատը, զոր ինքը նորոգած էր Ամիրզունայ խանին շնորհելով. վանքը Ս. Էջմիածնի սեփականութիւն էր եւ եղած է Կաթողիկոսներու դամբարանը, ուր թաղուած է նաեւ ինքը:

Հոս կ'արտագրենք բովանդակութեամբ ժուժկալ տապանազիրը, այնպէս՝ ինչպէս Հ. Ակիւնեան արտատպած է Ալիւանէն, որմէ ունի ինչ ինչ տարբերակներ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ
ԵԴԵԱԼ ՇԻՐԻՄ ՃԳՆԱԻՈՐԻ
ՏԵԱՌՆ ՄՈՎԱԼԵՍ ԴԻՏԱՊԵՏԻ
ԱՄԷՆ ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ ՏԱԹԵՆԱՅԻ
ՆՈՐՈԳՕՂ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ԱՅԼ ԵՒ ՇԻՆՈՂ ՍՈՒՐԲ ԿԸՄԲԵԹԻՆ
ԹՈՒԻՆ ՌԶԲ.ԻՆ

Հազիւ 55ամեայ հասակին, հազիւ քսան տարիներու այսպիսի բեղուն գործունէութենէ ետք, հոգին կը յանձնուէր Հայոց Հայրապետը, զոր մօտէն ճանչցողները նմանցուցած են Մեծն Սահակի եւ Մեծն Ներսէսի:

(Շար. 5 եւ վերջ)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

18. Ակիւնեան Հ. Ն., Անդ, էջ 134-137:

19. Առաքել Դավրիժեցի, Անդ, էջ 210: Ակիւնեան Հ. Ն., Անդ, էջ 139:

Résumé

LE CATHOLICOS MOVSĒS III
ET LE VARDAPET GRIGOR KESARAC'I

Mons. G. AMADOUNI

Le fameux hiéromoine Grigor Vardapet Kesarac'i, qui plusieurs fois fut Patriarche de Constantinople et le «Maître» de Movsēs Catholicos, apprenant que son propre disciple le Catholicos Movsēs s'était mis en contact avec Rome par correspondance épistolaire, lui écrit une lettre pleine de reproche l'exhortant à suivre la voie des ancêtres et de ne pas adhérer au Concile de Calcédoine. Dans le texte nous ne trouvons pas le nom du Catholicos Movsēs, mais il est facile de le deviner par son contenu. Ne pouvant convaincre le Catholicos à ses propres idées, et désespéré, Grigor Vard. à recours à la pression extérieure, cherchant à mettre contre le Catholicos tous les moines d'Etchmiadzine, leur expliquant, comme ancien maître de longue expérience, la position de l'Eglise arménienne.

L'auteur nous présente la personnalité du Catholicos Movsēs comme un homme profondément spirituel et religieux convaincu, qui a rennové la spiritualité dans les monastères leur donnant une empreinte religieuse et, selon ses propres paroles, en sa lettre du 19 Août 1632 adressée au Pape Urbain, il a restauré 400 églises et sauvé des mains des ennemis une multitude d'esclaves arméniens, payant leur rançon de sa propre poche.

Au chevet du Catholicos mourant, à la demande qui il désirait avoir comme successeur, il répond: «Je veux le Vardapet Philippos», et il fut ainsi. Ce fut à l'âge de 55 ans, après à peine 20 ans d'activité fructueuse, que meurt le Catholicos Movsēs, père du peuple arménien. Ceux qui l'ont connu de près, l'ont comparé aux grands Patriarches arméniens, St Nerses et St Sahak.